

begrip

MARIA IN DE ISLAM

*Kerstfeest in een
interreligieuze school*

JAARGANG 17 1991 - NUMMER 106

MOSLIMS CHRISTENEN

Begrip

Een tijdschrift, dat vanuit de RK-Kerk, de Nederlandse Hervormde kerk en de Gereformeerde kerken in Nederland streeft naar het kweken van onderling begrip tussen Moslims en Christenen en gelovigen van beide godsdiensten oproept tot ontmoeting, met respect en behoud van eigen identiteit.

BUREAUS VOOR DE ONTMOETING MET MOSLIMS

R. K. Kerk: Drs. L. van Oers, Cura Migratorum,
Luybenstraat 17, 5211 BR s-Hertogenbosch tel. 073 - 145159
Ned. Herv. Kerk: Drs. G. Speelman, 'Kerk en Wereld'
Postbus 19, 3970 AA Driebergen. Tel. 03438 - 12241
Gereformeerde kerken: Drs J. Slomp, Dienstencentrum
Postbus 203; 3830 AE Leusden. Tel. 033 - 960360/960329

REDACTIE:

M. van den Boom
K. de Jong
L. van Oers (contactpersoon RK)
T. Poort-de Groen (contact uitgever)
J. Slomp (contactpersoon GKN)
G. Speelman (contactpersoon NHK)
K. Steenbrink (hoofdredacteur)

Uitgever/ Redactie en administratie:
'Cura Migratorum'
Luybenstraat 17
5211 BR 's-Hertogenbosch
Fax 073 - 145159

Tekeningen: F. Kalb

Abonnementen:
f20,— per jaar (5 nummers) m.i.v. 1992 f25,—
Losse nummers: f6,50
Giro 4300211 t.n.v. Cura Migratorum/Begrip

Abonnementen kunnen elk gewenst moment ingaan en worden automatisch verlengd, tenzij vier weken voor het begin van het nieuwe kalenderjaar schriftelijk wordt opgezegd.

Advertentietarieven op aanvraag.

Voor het overnemen van artikelen is toestemming van de uitgever nodig.

Vrede zij met Marjam en haar kinderen

Hoe geringer de verschillen tussen mensen zijn, hoe groter hun conflicten. Dat is de dagelijkse wijsheid van psychologen. Het gaat niet alleen op voor een situatie in huiselijke kring of werksfeer. Tussen gelovigen is het vaak ook zo. Die geringe verschillen komen in dit nummer geprononceerd naar voren, omdat we in deze decembermaand beschouwingen geven over Maria in de islam en de mogelijkheden van interreligieuze kerstfeesten, met name op scholen in Nederland.

We moeten onze lezers ook twee minder prettige mededelingen doen: vanaf begin dit jaar is BEGRIP verschenen in een mooiere druk, prettiger omslag en omvangrijker tekst. Dat heeft wel een aanslag betekend op ons budget. Daarom kunnen we helaas niet ontkomen aan een prijsaanpassing en zullen we vanaf jaargang 18-1992 een abonnementsprijs van f 25,— moeten vragen. De vele positieve reacties op de verbeteringen van dit jaar geven ons goede hoop, dat U het er graag voor over hebt.

Dan moet de redactie afscheid nemen van Dr. Kees de Jong, vanaf 1987 redactielid en in 1990 waarnemend hoofdredacteur. Hij zal de komende tijd vrijwel permanent in Indonesië werkzaam zijn. We wensen hem veel succes bij zijn werk in dit land met de grootste moslimgemeenschap ter wereld: 87% van de 180 miljoen inwoners, dus ongeveer 165 miljoen moslims. Kees, hartelijk dank voor je degelijke en accurate werk!

Inhoudsopgave Begrip no 106, december 1991

Het Islamitisch-Christelijk Leerhuis:

Mannen en vrouwen uit Nazareth (Karel Steenbrink)	2
Maria: tussen islam en reformatie (Jan Slomp)	4
Kerstfeest in een interreligieuze school:	
de Juliana van Stolbergschool in Ede(Gé Speelman)	16
Moslims in Nederland	22
Boeken	25
Cursussen en ontmoetingen	29

Mannen en vrouwen uit Nazareth

De koran heeft vier verschillende benamingen voor (groepen) christenen. Het verschil in benamingen is belangrijk. Het geeft aan, dat niet alle christenen zo maar gelijk zijn, ten goede of ten kwade en dat we voorzichtig en genuanceerd moeten zijn met onze etiketten.

De meest algemene benaming voor de christenen is de term *mensen van het boek*. De term wordt zowel voor joden als christenen gebruikt, soms gezamenlijk, soms duidelijk voor één van beide groepen. Het is de meest gebruikte term voor de christenen in de koran. De joden worden ook nog zeer vaak aangeduid met de term *volk van Musa*, maar dan wordt in het algemeen gesproken over de tijdgenoten van Mozes, de joden van vroegere tijden. Zo'n soort term wordt er niet voor de christenen gebruikt. Samen met de joodse tijdgenoten van Mohammed, worden ook de christenen het meest frequent aangeduid met de bindende factor tussen de religieuze gemeenschappen: Godsopenbaring via het boek.

Een tweede term geeft slechts een bepaalde groep christenen aan, namelijk de Byzantijnse christenen van het patriarchaat en het keizerrijk van het toenmalige Oost-Romeinse rijk met Konstantinopel (nu Istanbul geheten) als hoofdstad. Naar hen is Soerat 30 ar-Roem genoemd en vers 2-5 spreekt over hen: *De Romeinen zijn overwonnen in het dichtstbijzijnde land, maar na hun nederlaag zullen zij overwinnen, over enkele jaren. God komt de beslissing toe, vroeger en later. En op die dag zullen de gelovigen zich verheugen over Gods hulp. Hij helpt wie Hij wil; Hij is de*

machtige, de barmhartige. In deze Mekkaanse soerat, gedateerd vóór de hidjra van het jaar 622, wordt gesproken van een "Romeinse nederlaag", wellicht de inname van de (toen Byzantijnse) stad Jeruzalem door het leger van het Perzische rijk der Sassaniden in het jaar 614. Sommige commentaren benadrukken, dat de koran hier de zijde kiest van de Byzantijnse christenen tegen de heidense Perzen. De echte nederlaag van de Perzen zou evenwel niet meer worden teweeggebracht door de keizer van Byzantium, maar door de moslims die tussen 634 en 650 het gebied van het huidige Irak en Iran onderwierpen. Konstantinopel werd tot driemaal toe zonder succes aangevallen en belegerd door de islamitische legers, tussen 669 en 717. Sommige westerse commentaren spreken van een parallel met Markus 13, waarin een politieke gebeurtenis door Jezus wordt voorspeld maar in woorden die waarschijnlijk na de verwoesting van Jeruzalem in het jaar 70 zijn neergeschreven.

Een derde naam is *Našāra*, in de vertaling van Leemhuis eenvoudig weergegeven als "christenen". De Nazareeërs of "mannen en vrouwen van Nazareth" komen 15 maal in de koran voor, steeds in verzen die als medinisch worden aangegeven. Het is zeer wel mogelijk, dat het hier om een groep van Arabische christenen, uit Syrië en Noord-Arabië gaat, min of meer in tegenstelling met de Byzantijnse orthodoxie, die als Melkieten, "keizerlijken" werden aangeduid. De koran spreekt zeer gevarieerd over deze Nazareeërs (Horovitsch, *Koranische Untersuchungen*, 144-146). Berque noemde

hun plaats in 2,62 als een “verset oecuménique avant la lettre”: *Zij die gelovigen, zij die het jodendom aanhangen, de Nazareeërs en de Sabiërs die in God en de laatste dag geloven en die deugdelijk handelen, voor hen is hun loon bij hun Heer en zij hebben niets te vrezen noch zullen zij bedroefd zijn.* Op andere plaatsen wordt evenwel gewezen op afwijkingen in het geloof der “Nazareeërs” en wordt vooral gewezen op hun interne twisten, zoals in 5,14: *En met hen die zeggen: ‘Wij zijn Nazareeërs zijn Wij een verdrag aangegaan. Maar zij zijn een deel vergeten van dat waartoe zij aangemaand waren. Dus hebben Wij tussen hen vijandschap en haat tot aan de opstandingsdag laten ontstaan. God zal hun meedelen wat zij aan het doen waren.* Dit verwijt van onderling gekibbel en splitsing wordt nog op enkele andere plaatsen (43,65 en 21,93) gericht tot de volgelingen van Jezus.

De vierde term voor een groep christenen, zoals gebruikt in de koran, is die van “priesters en monniken”, zoals in 5,82: *Jij zult merken dat de vijandigste mensen jegens hen die geloven de joden en de aanhangers van het veelgodendom zijn en je zult merken dat zij in genegenheid het dichtst staan bij hen die geloven die zeggen: ‘Wij zijn Nazareeërs.’ Dat komt omdat onder hen priesters en monniken zijn en omdat zij niet hoogmoedig zijn.*

Over zijn er ook twee verzen in de koran, die deze monniken verbinden met joodse schriftgeleerden en er dan minder sympathiek over spreken, nl. 9,31 en 34: *Zij namen hun schriftgeleerden en hun monniken tot heren in plaats van God en ook de masieh, de zoon van Marjam. En hun werd slechts bevolen één God te dienen. Er is geen god dan Hij. Hij zij geprezen, verheven als Hij is... Veel van de schriftgeleerden en de monniken verteren de bezittingen der mensen door bedrog en versperren Gods weg...*

Zijn deze verzen met elkaar in tegen-

spraak? Spreekt de koran zichzelf dan tegen? Naar mijn mening moeten wij hier juist rekening houden met genuanceerde uitspraken: niet over alle christenen als zodanig wordt een oordeel of lof uitgesproken, maar er wordt naar concrete groepen gekeken wellicht ook naar aanleiding van concrete situaties.

Positieve uitspraken over “de moslims” worden in bepaalde kringen tegenwoordig al vaak opgevat als een aanval op de waardering voor “Israël”. Eenzelfde eenzijdigheid zien we helaas bij bepaalde Palestijnse kringen, zoals de Hamasj, waar een hetze tegen “Israël” wordt gevoerd onder verdraaiing van islamitische waarden en met voorbijzien van het feit, dat de Palestijnse staat niet gebaseerd is op geloof en dat zelfs een groot aantal christen-Palestijnen deze zaak van harte ondersteunen. Het verstaan van de schriften als woorden gesproken in bijzondere situaties tot bijzondere mensen, hoeft geen afbreuk te doen aan de algemene geldigheid van hun woorden. Het leert ons wel om niet te snel algemene oordelen te vellen in concrete situaties van onze eigen tijd. Jezus, ondanks de verwachting van het tegendeel (Mt. 13:53-57) toch de profeet uit Nazareth geworden sprak genuanceerd over de joodse religieuze traditie: hij wilde bewust en eerbiedig binnen die traditie staan, maar had heel verschillende waarderingen voor moderne representanten, zoals Johannes de Doper enerzijds en de Farizeeën anderzijds. Dat genuanceerde spreken moeten wij doen én als volgeling van de Man uit Nazareth én als getrouwe aan de boodschap van de Arabische Profeet.

- Karel Steenbrink

MARIA TUSSEN ISLAM EN REFORMATIE

Inleiding en aanleiding

Op 16 augustus 1991, een dag nadat in de Rooms Katholieke Kerk het feest van de Maria-Hemelvaart werd gevierd, stond het volgende bericht op de kerkpagina van het dagblad TROUW: Efeze, Turkije (AFP)- Duizenden Turkse moslims hebben gisteren de dag waarop de rooms katholieken de ten-hemel-opneming van Maria vierden-haar woning in Efeze bezocht. Althans het huis waar Maria, volgens een overlevering, met de apostel Johannes haar laatste jaren op aarde zou hebben doorgebracht. Dat moslims Maria vereren, spreekt voor moefti Rafi Ozturk van Sekcuk (voorheen Efeze) vanzelf. "Zij is de belangrijkste vrouw in de Koran. Dat Jezus en Maria in de hemel aan de zijde van God zitten, geloven ook wij." Het "huis van de maagd" in Efeze werd na eeuwenlang in de vergetelheid te zijn geraakt, in 1891 herontdekt. Vrij recentelijk zijn ook de pausen Paulus VI en Johannes Paulus II er op bezoek geweest. Het is nochtans geen vijf sterren pelgrimsoord voor katholieken geworden. De meeste bezoekers op 15 augustus zijn moslims. Sinds 1950 wordt er elke dag de eucharistie gevierd en is er op Maria-Hemelvaart een mis in het Latijn. De katholieke beheerders van het gebouw stellen gebedskleden ter beschikking aan bezoekende moslims." Tot zover het bericht in Trouw. Wie zo'n bericht leest zou denken dat wat de verering van Maria betreft katholieke christenen en moslims dichterbij elkaar staan dan eerstgenoemden en protestanten. Aangezien de schrijver van deze bijdrage zich rekent tot de

geestelijke erfgenamen van de calvinistische reformatie, wordt in het tweede deel van deze bijdrage kort ingegaan op de vraag of deze eerste impressie juist is. Daarbij wordt gebruikt gemaakt van het standaardwerk van Walter Tappolet, *Das Marienlob der Reformatoren: Martin Luther, Johannes Calvin, Huldrych Zwingli, Heinrich Bullinger*.

Gemiste oecumenische kans: te Rooms!

Een tweede en veel belangrijker aanleiding voor deze bijdrage is evenwel de zin in de bekende verklaring betreffende de verhouding van de Kerk tot de niet-christelijke religies die op 28 oktober 1965 door paus Paulus VI en de concilievaders in de Sint Pieter werd ondertekend tijdens het Tweede Vaticaans Concilie. Deze in Nederlandse vertaling vijf paginas tellende verklaring werd bekend onder haar latijnse naam *Nostra Aetate*. Meestal worden in verband met de islam (de naam van de godsdienst komt in het stuk niet voor) de volgende regels geciteerd. "De Kerk ziet ook met waardering naar de moslims, die de éne God aanbidden, de Levende en Uit Zichzelf Bestaande, de Barmhartige en Almachtige, de Schepster van hemel en aarde, die gesproken heeft tot de mensen. Zij leggen zich erop toe zich met heel hun hart ook aan Zijn verborgen raadsbesluiten te onderwerpen zoals Abraham, naar wie het islamitische geloof graag terugrijpt, zich aan God heeft onderworpen. Hoewel zij Jezus niet als God erkennen, *vereren zij hem toch als profeet en zij eren zijn maagdelijke moeder Maria, die zij som-*

tijds zelfs eerbiedig aanroepen. Bovendien verwachten zij de dag van het oordeel, wanneer God alle mensen doet verrijzen en zal vergelden. Daarom houden zij het zedelijk leven hoog en eren God vooral door gebed, aalmoezen en vasten. Waar in de loop der eeuwen tussen christenen en moslims niet weinig onenigheid en vijandschap is ontstaan, spoort de Heilige Kerkvergadering allen aan om, het verleden vergetend, zich ernstig toe te leggen op wederzijds begrip en in het belang van alle mensen de sociale gerechtigheid, de zedelijke goederen als ook vrede en vrijheid gezamenlijk te verdedigen en te bevorderen." Tot zover de belangrijkste op de moslims betrekking hebbende tekst uit *Nostra Aetate*. De hele tekst wordt hier geciteerd, omdat ik van mening ben dat vele protestanten met deze uitspraken zullen kunnen instemmen. Volgens mij zou evenwel de tekst in oecumenisch opzicht aan wervingskracht hebben gewonnen, als de zin over "het somtijds zelfs eerbiedig aanroepen van Maria" zou zijn weggelaten. Tijdens het Tweede Vatikaans Concilie waren ook niet-katholieke waarnemers en adviseurs aanwezig. Onder hen mijn hoogleraar dogmatiek Dr.G.C. Berkouwer die nadien twee boeken over en naar aanleiding van het concilie schreef. Maar de bovenstaande tekst is hoogst waarschijnlijk niet aan een protestantse kritische meelezer ter beoordeling voorgelegd. Mijs inziens is dit oecumenisch gezien een gemiste kans. Daardoor wordt het namelijk onmogelijk dat protestantse kerken de volledige verklaring met instemming aanhalen of overnemen. Het mag dan wel waar zijn dat sommige moslims, zoals het hierboven geciteerde voorbeeld uit Turkije schijnt te bevestigen, met de katholieke Mariaverering meedoen, maar feiten worden daarmee niet tot navolging nodigende normen verheven! Dit voor

een protestant typisch roomse trekje van de tekst is oecumenisch haar zwakke punt. Ik kan nu bij voorbeeld in de Gereformeerde Kerken niet tegen de synode zeggen waarom nemen we deze tekst niet over? Wat de rest van de verklaring betreft zou ik zonder aarzeling bereid zijn dat te doen. Het lijkt me namelijk duidelijk dat wat uitspraken over de islam betreft de r.k. kerk in vergelijking met andere kerken veel verder is. Men beschikt sedert 1965 over een duidelijke door de hele kerk onderschreven uitspraak om op verder te bouwen. Ook als er zich spanningen voordoen tussen hen die missie als geloofsverkondiging aan alle volken prioriteit willen geven en hen die in de eerste plaats dialoog bevorderen, heeft men in de uitspraken van het Tweede Vatikaans Concilie enkele teksten waar niemand achter terug kan. Tijdens een audientie op 6 september 1989 voor de *Journées Romaines*, de tweejaarlijkse conferentie in Rome van mensen in de hele R.K.Kerk die in contact staan met moslims en die ik mocht meemaken, verklaarde Paus Johannes Paulus II dat de geciteerde uitspraken van *Nostra Aetate* de blijvende richtlijnen zijn ten aanzien van de omgang met moslims. Dit betekent echter niet dat hiermee de discussie binnen de R.K.Kerk is gestopt volgens het motto, Roma locuta causa finita! Dat is zeker niet het geval! Wat dat betreft herinner ik aan de door Rome uitgegeven tekst uit 1984 over "De houding van de Kerk tegenover volgelingen van andere godsdiensten" (Begrip no. 77. Nov. 1985) en de discussie die is opgelaaid rondom de missieencycliek *Redemptoris Missio*, waardoor sommigen de dialoogbeweging in gevaar gebracht zien. Die discussie was nog in volle gang toen de Pauselijke Raad voor Interreligieuze Dialoog en de Congregatie voor de Verkondiging aan de Volken met Pinksteren 1991

met een gezamenlijke verklaring kwamen over de verhouding tussen verkondiging en dialoog (Osservatore Romano, Franse editie van 2 juli 1991).

Nostra Aetate nog actueel!

Naar aanleiding van de 25ste verjaardag van *Nostra Aetate* zijn eind 1990 een aantal publikaties verschenen om eraan te herinneren dat voor het eerst in de kerkgeschiedenis Vatikanum II het aangedurfd heeft een positieve verklaring te doen over de moslims (o.a. van mijn hand in Kosmos en Oecumene okt. 1990). Na 25 jaar mogen we ons als protestanten wel afvragen: waar blijven de andere kerken? Pater Robert Caspar, die als islamdeskundige het Vatikaans Concilie meemaakte, herinnert zich dat tijdens de bespreking van dit onderwerp bisschop Descufi geweest had op de honderdduizenden moslims die Mariaheilgdommen als Notre Dame d'Afrique in Algiers en de Theotokos of Moedergods-kerk in Efeze bezoeken. Ook de vier plaatsen waar Jozef, Maria en Jezus stopten op de vlucht naar Egypte, zijn centra van Mariadevotie tot vandaag toe (Parrinder p.63). Tijdens de *Journées d'Arras*, de jaarlijks bijeenkomst van kerkelijk geëngageerde islamologen in Europa, vertelde in 1990 kardinaal Robert Kofy, de aartsbisschop van Marseille de deelnemers dat in de kerk van Notre Dame de la Garde veel moslim vrouwen uit zijn stad komen bidden. Deze op het hoogste punt van Marseille gelegen kerk valt op door een op de toren geplaatst prachtig Mariabeeld dat vanaf zee van verre zichtbaar is. Het "ziet uit" naar het land waar de meeste van de 100.000 in Marseille wonende moslims vandaan komen. De Franse pater Dominikaan Robert Caspar merkte overigens op dat deze moslim vereerders van Maria zich blijkbaar weinig aantrekken

van de orthodoxe bestrijders van heiligenvering in de islam. "Maar, concludeerde hij, de wegen Gods zijn oneindig en zeker breder dan de categorieën van de (in dit geval moslim J.S.) theologen. En zij die van nabij de geschreven en orale uitdrukkingen gezien hebben van deze devotie kunnen getuigen dat ze soms een diep en open geloof manifesteren. Laten we ons er over verheugen dat Maria, die wij de moeder van alle mensen noemen, op hun manier wordt erkend door moslim mannen en vrouwen." Maar, voegt Caspar er aan toe, de wezenlijke kloof tussen islam en christendom blijft dat moslims in Maria niet de moeder gods naar zijn (Christus) mensheid kunnen zien. (Caspar p.119). Hendrik Kraemer (1888-1965), de hervormde zendingsman, schreef eens dat het gesprek tussen christenen en moslims vaak bemoeilijkt wordt door het feit dat moslims vrezen dat christenen hen in zulke ontmoetingen zullen proberen over te halen om hun visie op Jezus te aanvaarden. Daarom, aldus Hendrik Kraemer, hebben moslim geleerden bij voorbaat de teksten in de koran die door christenen zouden kunnen worden gebruikt als entree voor een christelijke interpretatie voor de moslim lezer of hoorder omgeven met een ondubbelzinnige islamitische uitleg. De moslim lezer moet zo geholpen worden bij de verdediging van zijn geloof. Ook de Korancommentaar van Maududi (1903-1979), de vader van het Pakistaanse fundamentalisme, heeft extra-apologetische accenten als hij de teksten betreffende Jezus en Maria in de Koran behandelt. Hij staat daarin onder hedendaagse Koranuitleggers niet alleen.

Veel katholieke auteurs

Wie kennis neemt van de publikaties over Maria in de islam komt tot de

ontdekking dat bijna alle auteurs die speciaal en afzonderlijk (dus zonder dat alle teksten over Jezus tegelijk worden behandeld) over Maria geschreven hebben rooms-katholiek zijn. Natuurlijk treffen we wel protestantse auteurs aan onder hen die over Jezus in de islam schreven. In hun geschriften wordt uiteraard ook Maria behandeld als Jezus'geboorte ter sprake komt. Van deze speciaal aan Maria gewijde publikaties heb ik vrijelijk gebruik gemaakt voor deze bijdrage. Onder deze publikaties treffen we twee juweeltjes aan die ik hier speciaal noem. Ik hoop dat ze opnieuw zullen worden uitgegeven in de oorspronkelijke uitgaven (Frans en Engels) of in vertaling. Het eerste is van de hand van Jean Mohammed Abd-El-Jalil OFM, tijdens zijn leven professor aan de katholieke universiteit te Parijs. Het verscheen in 1950 onder de titel *Marie et l'Islam*. In 1954 verscheen een Duitse vertaling. Abd-El-Jalil (geb. 1904) was een Marokkaanse moslim student die naar Parijs ging om het christendom te bestuderen om het des te beter te kunnen weerleggen. Maar tijdens zijn studies werd hij in 1924 christen, overigens zonder ooit iets negatiefs over het geloof van zijn voorouders te zeggen of te schrijven. Integendeel, moslims verbaasden zich er over dat hij zo zuiver en indringend kon blijven schrijven over de islam voor niet-moslims. Bijv. in *L'Islam et Nous* (1947 herdrukt in 1981) en *Aspects Intérieurs de l'Islam* (1949). Een bevriende moslim, Dr Khalid Duran, wiens vader uit Marokko kwam, merkte over hem eens op: "Abd-El-Jalil is een bijdrage van Marokko aan de Kerk waar ik trots op ben."

Het tweede boekje is van de in India werkende en daar gestorven Fransman V. Courtois SJ. Hij werd bekend door het door hem geredigeerde blad *Notes on Islam* dat avant la lettre reeds hele-

maal doordrongen was van een open en dialogische houding tegenover de islam. Courtois gebruikte de studie van Abd-El-Jalil voor zijn in 1954 in Calcutta verschenen *Mary in Islam*. Courtois stuitte in India ook op Mariaverering onder moslims zowel in de dichtkunst als in de folklore. Zo krijgen vrouwen tijdens de bevalling water te drinken waarin zoetelijk riekende bladen van de plant Maryam ka panja (de hand van Maria) gedrenkt zijn of worden zulke bladen naast hen gelegd om de geboorte te bevorderen. De Mogol keizers Akbar en Jahangir verzamelden Perzische miniaturen en schilderijen van Europese schilders met voorstellingen uit het leven van het kind Jezus en zijn moeder (Courtois, 55). Ook in het Midden Oosten worden kerkelijke Mariaheiligdommen door zowel christen als moslim vrouwen bezocht in geval van kinderloosheid of als ze moeilijkheden hebben met borstvoeding (Kris, 1 noemt 14 *Kultorte*). Zowel Abd-El-Jalil als Courtois schreven voor een breder publiek met de bedoeling christenen en moslims door hun gemeenschappelijke respect voor en verering van Maria, ieder vanuit hun eigen traditie, dichter bij elkaar te brengen. Men moet zich overigens ook realiseren dat sommige katholieke auteurs met een zekere gereserveerdheid en voorzichtigheid spreken over de mogelijkheden om Maria als "bruggenbouwster" te zien in de dialoog tussen christenen en moslims. Ze wordt namelijk in de literatuur en in de volksvroomheid vaak overschaduwd door de persoon van de dochter van de Profeet Muhammad Fatima (zie beneden). De middeleeuwse schrijver Raymon Marti citeert in zijn *Pugio Fidei* verzen uit de Koran en de tradities van al-Bukhari waarin Jezus en Maria geprezen worden als bewijs van de vervulling van de woorden in de

Zo krijgen vrouwen tijdens de bevalling water te drinken waarin zoetelijk riekende bladen van de plant Maryam ka panja (de hand van Maria) gedrenkt zijn (107)

Lofzang van Maria, het Magnificat, dat alle geslachten haar zullen zalig prijzen (Lucas 1,48; *Journal of Islamic Studies*, Oxford, 1991, Vol. 2 no. 2, 193).

Maria in de Koran: menselijkheid benadrukt

Naar twaalf vrouwen wordt in de koran verwezen zonder dat haar naam wordt genoemd b.v. Eva, Sara, Hagar,

de vrouw van Potiphar, Asiya, de vrouw van de Farao, die het opneemt voor Mozes en zijn volk. Aan deze laatste wordt in de koran een gebed in de mond gelegd. Ze zou door haar echtgenoot van een rots zijn gestoten en wordt daarom als martelares vereerd (Asiya in *Encyclopaedia of Islam*). Verder zijn er natuurlijk verwijzingen naar enkele vrouwen van de profeet en zijn dochter Fatima. Maria is de enige die

met name in de koran wordt vermeld. Ze komt voor in de oudste Mekkaanse en in de latere Medinensische teksten (Johnstone, 629). Als we de benamingen voor Jezus als zoon van Maria meetellen, gebeurt dit 34 keer. Met andere woorden: vaker dan in het Nieuwe Testament. Maar er bestaan meer verhalen over Maria in de Bijbel (Parrinder, 50). Haar naam betekent volgens moslim uitleggers *al-'aabida* (= de vrome). Sommige niet-moslim auteurs schrijven die veelvuldige vermelding en bijzondere aandacht toe aan het feit, dat in de eeuwen voorafgaand aan het ontstaan van de islam in de kerken in het oosten Mariaverering een hoogtepunt had bereikt. Soerat 4,171 zou hierop kunnen slaan, in woorden gericht tot de christenen: *O lieden van de Schrift, overschrijdt niet de grenzen in uw godsdienst en zegt niets anders over God dan het wezenlijke. Immers de Masih, 'Isa zoon van Marjam, is slechts de boodschapper van God en Zijn Woord, hetwelk Hij geworpen heeft op Marjam, en een Geest van Hem* (vgl.5,87; vert. Kramers). De door mij vetgedrukte woorden worden door F.Leemhuis vertaald met "gaat niet te ver". De arabische term "la taghloe" komt van dezelfde stam waarmee ook later de extreme shi'ieten worden aangeduid. Ook in andere koranische uitspraken komen we de gedachte tegen dat christenen in hun mariologie en hun christologie overdrijven en dus te ver gaan. Ook wanneer de term niet wordt gebruikt is die gedachte aanwezig. Nadrukkelijk wordt gezegd dat Jezus en Maria voedsel aten (evenals andere profeten, 25,20) en dus gewone mensen waren en niet een soort half-hemelse wezens. Vanaf de oudste teksten hebben de geopenbaarde woorden over Maria een defensieve strekking: ze bewaarde haar kuisheid (66,12) en was rechtschapen (5,75). Haar vermeende goddelijkheid

wordt bestreden b.v. in de woorden: *En toen God zeide: O 'Isa, zoon van Marjam, hebt gij gezegd tot de mensen: Neemt U mij en mijn moeder tot goden buiten God?* (5,116 vgl. 4,169). Voor christenen is het duidelijk dat het hier een misverstand betreft, omdat ondanks overdrijvingen in de verering van Maria, geen enkele kerk of sekte ooit zo ver is gegaan dat men Maria heeft vergoddelijkt. Zou, zo heeft men zich afgevraagd, de koran zich richten tegen een sekte of groepering die nu niet meer bestaat maar die ten tijde van Mohammed 's prediking inderdaad een soort goddelijke drieënhed vereerde waarvan Maria als "moeder-gods" deel uitmaakte? Ondanks vergezochte pogingen is men er niet in geslaagd zulke sekten met overtuiging te identificeren. Men heeft ook gedacht op grond van een citaat bij de koranuitlegger at-Tabari dat de Arabische woorden *ruh* (=geest) en *zauj* (vrouw) die op twee puntjes na een identieke schrijfwijze hebben, tot verwarring hebben geleid. Anderen denken dat de identificatie van Jezus met "Zijn woord" en "een Geest van Hem" (4,171) een lege plaats liet in de triniteit die logischerwijs door Maria werd gevuld. Ook vermoedt men dat de afwijzing van de drie godinnen al-Lat en al'Uzza en Manat, de derde, de andere als "dochters van Allah" (Soerat 53,19-20) de misvatting heeft doen postvatten dat christenen bij "drie" waren teruggevalen in een opdelen van God in drie godheden. Ten onrechte wordt ook Soerat 112, over de eenheid Gods, hiermee in verband gebracht. Gelukkig zijn er steeds meer moslim auteurs als b.v. Sayyid Husayn Nasr en Mohammed Arkoun die bij de bespreking van de christelijke leer aangaande God uitgaan van de kerkelijk leer aangaande de heilige drievuldigheid in de goddelijke eenheid en niet van de karikatuur die

door de koran bestreden wordt en die door alle christenen (mét de koran) wordt afgewezen.

Soerat Marjam en de christelijke Negus van Abessinië

De oudste Soerat waarin we Marjam/Maria tegen komen is de Soerat die naar haar is genoemd. Deze Soerat is Mekkaans en werd geopenbaard na Fatir (35), de Schepper, waarin de Profeet "waarschuer" wordt genoemd. Moslim geleerden hebben proberen te achterhalen wanneer ongeveer bepaalde verzen zijn neergedaald, via de openbaringsengel, op de boodschapper. Deze aanleidingen (*asbaab al-nuzuul*) voor het nederdalen zijn door moslim uitleggers met grote scherpzinnigheid en vernuft benaderd. Van Soerat Marjam wordt verteld dat deze verzen in ieder geval voor de kleine hidjah in 615 moet hebben plaats gevonden. In dat jaar was de tegenstand in Mekka zo hevig geworden dat men van vervolging kon spreken (Schedl, 176). Een aantal gelovigen week uit en zocht asiël bij de christelijke Negus van Abessinië, tegenwoordig veelal Ethiopië genoemd. Ibn Hisham (vert. F. Guillaume, *The Life of Muhammad*, p.146) noemt dit de eerste hidjah in de islam. Gafar ibn Abi Taleb zou na aankomst in Abessinië met een hele groep mensen, wier namen bij Ibn Hisham staan opgesomd, Soera 19 hebben gereciteerd om aan te tonen dat de moslims evenals de christelijke Abessiniërs in Christus en Maria geloven. Dit lukt inderdaad. Na het koranrecit weende de Negus tot zijn baard nat was en weenden de bisschoppen tot hun bijbelboeken nat waren en de Negus zei: "Dit en wat Jezus (of Mozes volgens andere handschriften) bracht komt uit de zelfde hoek." De Negus geeft hen vervolgens asiël, maar gaat later zelf tot de islam over. Zijn

bevolking rebelleert hiertegen omdat hij hun religie, volgens welke Jezus de Zoon van God is en dus meer dan een dienaar, heeft vaarwel gezegd. Wanneer de kust weer veilig is in Mekka, keren de ballingen terug. Algemeen wordt aangenomen dat Soerat 5,82: *en gij zult als de naasten hunner in genegenheid voor hen die geloven, hen bevinden, die zeggen: Wij zijn Christenen.- Zulks omdat er onder hen zijn die priesters en monniken zijn en omdat zij zich niet verhoovaardigen* (vert. Kramers), zou zijn geopenbaard, toen de Negus later een delegatie naar de Profeet zond (Von Denffer, 17). Moslims in Europa herinneren graag aan de gastvrijheid die de eerste moslim asiëlzoekers van een christen koning ontvingen.

Korte verklaring van de passage over Marjam in Soerat Marjam

Deze Soerat bevat de eerste van de twee versies van de annunciatie die we in de koran aantreffen. De tweede staat in Soerat al-Imran (3). De uitdrukking "vermeld in het boek" wordt herhaald in de verzen 41 en 51 voor respectievelijk Abraham en Mozes.

Het eerste gedeelte van deze Soerat vertelt over het bezoek van de engel Gabriël aan Zacharia en de geboorte en het werk van Johannes de Doper. De geciteerde passage begint met de opdracht dat Marjam ook moet voorkomen in het boek dat de profeet ontvangt en door moet geven aan de mensen. De commentaren doen allerlei suggesties betreffende "een oostelijke plaats". Dit zou op het oosten van Jerusalem kunnen slaan, maar ook op het oosten van het huis, waar Marjam woonde. In het laatste geval zou het een aanduiding kunnen zijn van de richting waarin zij gaat bidden en derhalve op de *qiblah* van de christenen slaan. Het woord afscheiding (*hijaab*) wordt

Fatir

(3)

Soerat Marjam 19,16-29: de tekst (vert. Leemhuis)

(16) En vermeld in het boek Marjam. Toen zij zich van haar familie terugtrok naar een oostelijke plaats (17) en een afscherming tegen hen maakte. Toen zonden Wij Onze geest naar haar en hij deed zich aan haar voor als een goedgevormd mens. (18) Zij zei: "Ik zoek bij de Erbarmer bescherming tegen jou, als jij godvrezend bent". (19) Hij zei: "Maar ik ben de gezant van jouw Heer om jou een reine jongen te schenken". (20) Zij zei: "Hoe zou ik een jongen krijgen, terwijl geen mens mij aangeraakt heeft; en ik ben geen onkuise vrouw." (21) Hij zei: "Zo is het. Jouw Heer heeft gezegd: "Het is voor mij gemakkelijk. En het is opdat Wij hem tot een teken voor de mensen maken en uit barmhartigheid van Ons. En het is een beslissing die gevallen is."* (22) Dus werd zij zwanger van hem en trok zich met hem terug naar een afgelegen plaats. (23) Toen maakten de weëen dat zij naar de stam van de palm ging. Zij zei: "Ach was ik maar eerder gestorven en was ik maar volstrekt in vergetelheid geraakt. (24) Maar hij riep haar van onder haar vandaan: "Wees niet bedroefd, jouw Heer heeft onder jou een beekje geplaatst. (25) En schudt de stam van de palm naar je toe dan zal zij verse rijpe dadels op je laten vallen. (26) Eet en drink dan en wees goedsmoeds en als jij iemand van de mensen ziet zegt dan: "Ik heb aan de Erbarmer de gelofte gedaan mij te onthouden en dus zal ik vandaag met geen mens spreken." (27) Toen kwam zij met hem bij haar mensen, terwijl zij hem droeg. Zij zeiden: "O Marjam, jij hebt echt iets ongehoords begaan. (28) Zuster van Haroen, jouw vader was geen slechte man en jouw moeder was geen onkuise vrouw. (29) Maar zij wees naar hem. Zij zeiden: "Hoe kunnen wij spreken met iemand die nog een kind in de wieg is? "Hij zeide: "Ik ben Gods dienaar. Hij heeft mij het boek gegeven en mij tot profeet gemaakt"

ook wel met gordijn vertaald. Sommige uitleggers nemen aan dat Maria bij de bron was, haar bloese had afgelegd en aan het putten was. Ze voelt zich als het ware overvallen en verrast door de engel die in de gestalte van een schone jongeling (goed gevormd mens) aan haar voordeet. Vandaar dat ze bescherming zoekt bij haar Erbarmer (een veelgebruikte naam voor God) en een beroep doet op zijn eergevoel. De engel zou in de mouw van de bloes van Marjam hebben geblazen. Ze werd zwanger nadat ze die had aangetrokken. At-Tabari, een van de oudste en meest gezaghebbende uitleggers, zegt dat Jezus' geest binnen kwam door Marjam's mond. Ze zou op dat moment nog geen dertien jaar oud geweest zijn.

Marjam lijdt aan de weëen die haar overvallen en wenst, dat ze al eerder zou zijn gestorven.

De koranische vertelling legt veel nadruk op het feit dat Marjam en haar kind bij een palmboom bescherming, beschutting en verfrissing vinden. Wie de bemoedigende woorden spreekt is niet duidelijk. Het onderwerp van de zin kan moeilijk de boom zijn, dus zal het wel de ingeving van een engel wezen. Aangezien het wonder van de sprekende baby pas later komt, ligt het voor de hand aan een engel te denken. Of een innerlijk stem? De apocriefe christelijke traditie weet van een gelijksoortig verhaal op weg naar Egypte. Onder apocriefen (letterlijk verborgen) worden minderwaardige boeken ver-

staan die door de Kerk niet als cano-niek of gezaghebbend werden aanvaard en waarvan men aanneemt dat ze niet door de Heilige Geest zijn geïnspireerd. Ze mochten daarom ook niet in de kerken worden voorgelezen.

In het *Liber de Infantia* van Pseudo-Mattheus, hoofdstuk XX (James, 75) staat het volgende verhaal: "Op de derde dag zag Maria een palm en wilde er onder rusten. Toen ze er onder zat zag ze dat er vruchten aanzaten en zei tegen Jozef dat ze er graag een paar zou willen hebben. Jozef antwoordde dat hij verbaasd was dat ze dat wilde, omdat de boom te hoog was. Hij zelf zou liever water willen hebben. Daar hadden ze nog maar weinig van over. Jezus die op Maria's schoot zat nodigde met een blij gezicht de palmboom uit om vruchten aan zijn moeder te geven. De boom boog zich tot aan haar voeten en ze plukte wat ze wilde. Hij gebaarde de boom weer omhoog te gaan en het water te geven dat onder de wortels verborgen lag. Een bron ontstond en allen verheugden zich en dronken van de bron." Moslims houden er niet van, wanneer christenen vertellingen in de apocriefe evangeliën naar voren brengen als parallel aan de tekst van de koran. Alsof daarmee gesuggereerd zou worden dat de Profeet Mohammed deze verhalen aan deze evangeliën zou hebben ontleend. Een dergelijke voorstelling van zaken strookt immers niet met de gangbare moslim opvatting dat de openbaring qua vorm en inhoud van boven, via de openbaringsengel, neerdaalde op de Profeet. Uit de formulering van de parallele passage in Soerat 3,44: *Dat zijn enige mededelingen over het verborgene die Wij aan jou openbaren*, leidt een moderne exegeet als de Algerijn Malik Bennabi (geb.1905) af dat openbaring inhoudelijk betekent, dat datgene wat wordt meegedeeld voordien nog niet bekend

was (Wielandt, 126). De woorden "vermeld in het boek" komen van God en betekenen dat het aardse boek dat gaat ontstaan zijn oorsprong en gezag ontleent aan het hemels origineel dat Mohammed getrouw en betrouwbaar doorgeeft. Bovendien vinden moslims dat als deze verhalen niet in het Nieuwe Testament voorkomen de christenen in het feit dat ze wel in de Koran staan aanleiding zouden moeten zien om hun apocriefen op te waarderen. Dit geluid krijgen we onder meer te horen bij Kausar Niazi in zijn zeer omstreden boek *Mirror of Trinity*, Lahore, Ashraf, 1975. De gelijkenissen met de Nieuw Testamentische Apocriefen met name met "De Nativitate Mariae" en het "Protoevangelie van Jakobus", in het Nederlands vertaald door Prof. van Stempvoort, worden in het artikel Maryam van de *Encyclopaedia of Islam* wel geconstateerd, maar op de theologische problemen die dit voor de relaties tussen Christenen en Moslims schept wordt niet ingegaan.

De geboorte van Maria

Een verhaal dat niet in de Bijbel staat maar wel in de Koran is de geboorte van Maria. Soerat 3,33 begint met de plechtige vaststelling dat God Adam, Noeh, de mensen van Ibrahiem en de mensen van 'Imraan heeft uitverkoren boven de wereldbewoners, als afstammelingen van elkaar. 'Imraan blijkt de vader van Maria te worden, want zijn vrouw, die ook in de moslim traditie Hanna wordt genoemd, wijdt wat in haar schoot is aan God. Vroege christelijke korancritici (Neal Robinson, 9) hebben er op gewezen dat de koran blijkbaar Marjam de zuster van Mozes en Aaron (zie 19,28) en de dochter van Amran heeft verward met Maria de moeder van Jezus. De commentaren wijzen er op dat er dan blijkbaar twee

"Imraan"'s zijn geweest die 1800 jaar na elkaar leefden. Met zuster van Harun (19,28) zou net zo'n algemene aanduiding zijn bedoeld als "dochter Sions". Hanna zo neemt men aan was een zuster van Ishbaa' de vrouw van Zacharias en de moeder van Yahyaa, Johannes de Doper, die ook allen in de koran voorkomen. De commentaren verbazen zich er over dat Hanna zo'n verre gaande beslissing over haar kind kan nemen, nog voor het geboren is. De ene commentator zegt dat dit blijkbaar door de Joodse wet wel werd toegestaan. Een ander legt het meer psychologisch uit. Hanna doet juist afstand van haar kind door het niet voor zich zelf te willen houden, maar in de ruimte en vrijheid van en voor God te plaatsen. Toen ze tot haar verrassing zag dat haar kind geen jongen was en dus later niet als priester of profeet zou kunnen optreden, drukten haar woorden geen vertwijfeling of teleurstelling uit maar juist Gods vertrouwen. God had blijkbaar iets bijzonders voor met dit kind. Roger Arnaldez (40-41) aan wie ik dit ontleen, citeert voor deze uitleg Qurtubi, Ibn al' Arabi en Tabari. De koran vermeldt dat de moeder van Marjam de hulp van God inroept tegen de vervloekte Satan. Op dit vers is de welbekende door al-Bukhari overgeleverde hadith gebaseerd dat "ieder kind dat wordt geboren, aangeraakt wordt door Satan en dat het gaat huilen tengevolge van die aanraking, behalve Maria en haar zoon". Deze traditie wordt gebruikt om de zondeloosheid (*'isma*) van Jezus, Maria en de profeten in het algemeen te ondersteunen (Johnstone 630). Ibn Hazm, de beroemde polemicus uit Andalusia in de 11e eeuw, heeft zelfs de stelling verdedigd dat Marjam een profetes was, wat zou kunnen worden verdedigd met verwijzing naar soerat 3,42 waar staat dat de engelen (meervoud) tegen Marjam zeiden :

"God heeft U uitverkoren en gereinigd". Maria werd zo op wonderlijke wijze bewaard voor alle lichamelijke onreinheid en geestelijke tekortkomingen (Johnstone, 629). Zakariija wordt in de Koran genoemd als degene die op de jonge opgroeiende maagd in de tempel moet passen. Pas na de dood van Zakariija, aldus moslim uitleggers, zou Jozef die taak hebben overgenomen. Zacharias krijgt door loting de zorg voor Maria toegewezen. Hij en andere priesters kwamen met hun penen waarmee ze de wet afschreven en wierpen die in het water. Alleen de pen van Zacharias bleef drijven. De christelijke apocriefe traditie vermeldt dat Jozef en andere mededingers met hun staf in de hand kwamen, maar dat alleen uit de staf van Jozef een duif tevoorschijn kwam.

Oudere moslim commentaren verraden een zekere voorkeur voor het wonderlijke en miraculeuze. Zo zou, Zachariija, die altijd de deur achter zich sloot om in de tempel te gaan werken, bij terugkomst Maria omringd hebben gezien met vruchten en ander etenswaren. Zomervruchten in de winter en wintervruchten in de zomer! Op de verwonderde vraag van Zachariija waar dat eten vandaan kwam antwoordde zij: Het komt van God! Moderne uitleggers voegen daaraan toe: maar niet rechtstreeks als door een wonder, maar via de vrijgevigheid van bezoekers van de tempel. De meeste oudere uitleggers nemen ook aan dat de koran de maagdelijke geboorte leert. Jezus werd geboren zonder toedoen van een menselijke vader. Hij wordt geboren, evenals Adam, door een machtswoord (*amran maqdiyyan*, 19,21) van God of door een woord dat God in Maria wierp. "Dat is makkelijk voor God", zo lezen we zowel naar aanleiding van de geboorte van Johannes de Doper als van Jezus (19,9 en 21). Enkele moder-

ne exegeten zijn van mening, dat de geboorte niet op een boven-natuurlijke verwekking duidt. Het machtswoord van God impliceert menselijke medewerking van beide ouders en niet slechts de gehoorzaamheid en onderwerping aan Gods wil van Maria (Parinder, 58 e.v.).

Maria en Fatima

Uit het tot dusver vermelde is wel duidelijk geworden dat Maria een belangrijke plaats inneemt, niet alleen binnen de koran maar ook in de moslim devoties en folklore. Moslim geleerden verschillen van mening over de vraag of Maria de allerbelangrijkste vrouw is zonder meer of alleen maar in haar tijd, gezien het feit dat Fatima ook in de islam zeer vereerd wordt. Maria wordt door de moslim traditie gezien als een van de vier beste vrouwen die ooit hebben geleefd. Die eer deelt ze met Asiya, de vrouw van de Pharao in de dagen van Mozes, met Khadidja de eerste vrouw van de Profeet en met zijn dochter Fatima. Die verering van Fatima is zo groot dat Prof. Baljon in 1962 in het Nederlandse tijdschrift *Vox Theologica* van "Fatimalogie" sprak. De dichter Muhammad Iqbal (Slomp, 291) plaatst Fatima boven Maria: Mary is hallowed in one line alone: that she bore Jesus. Fatima in three." Wie onder de indruk wil komen van deze met name onder vele shi'ieten verbreide Fatimaverering moet de 9 pagina's (achtien kolommen) lezen van het artikel *Fatima* in de nieuwe editie van de *Encyclopaedia of Islam*. Zowel uit dit artikel als uit een vergelijkende studie van J. McAuliffe wordt duidelijk dat Maria geleidelijk meer naar de achtergrond verdwijnt ten gunste van Fatima. Dit gebeuren blijkt niet te worden beperkt tot de shi'ieten. Ook onder soennieten kan het worden geconstateerd. In de vroegere periode was Maria nog onbe-

twist de "first lady", maar later niet meer (McAuliff, 28). Hier bleek het leven dus sterker dan de koranische leer.

Maria en de reformatie

Wie kennis neemt van het hierboven vermelde standaardwerk over *Das Marienlob der Reformatoren*, ontdekt dat de vier door Tappolet behandelde denkers Luther, Calvijn, Zwingli en Bullinger veel aandacht geven aan Maria. Tappolet zegt dat hij b.v. wat Luther betreft, niet volledig is geweest, want hij heeft de 120 pagina's tellende uitleg van het Magnificat vanwege plaatsgebrek niet kunnen opnemen. De vier beschreven reformatoren staan in sommige opzichten wat hun eerbetoon aan Maria betreft dichter bij de Rooms Katholieke Kerk van hun dagen dan bij hun volgelingen van vandaag. Hun motief voor het eerbetoon aan Maria is bijbels van aard en daarom ook tegelijkertijd kritisch vanuit de bijbel. Zowel Luther als Zwingli hebben geen moeite met de eeuwige maagdelijkheid van Maria. Ook het Ave Maria handhaafden zij want het is bijbels gefundeerd. Maar zij wijzen de rol van Maria in de voorbede af en ook elke rol als middelares. Zo doet ook Calvijn. Voor hen is de leer aangaande Maria geheel ondergeschikt aan de christologie en heeft geen rol en betekenis op zich zelf. Wel ziet ook Calvijn in Maria een ideale gelovige, wier voorbeeld we moeten volgen. De ruimte ontbreekt hier om dit verder uit te werken. Ik heb dat eerder en elders gedaan (Slomp, 1973/74). Wie leest wat genoemde vier reformatoren over Maria hebben geschreven krijgt niet de indruk dat ze Maria ook maar enigszins te kort hebben gedaan. Ze tekenen Maria in haar dienstbaarheid aan het verlossingswerk, volbracht door haar zoon. Het zal duidelijk zijn dat die dimensie, hoewel niet

geheel afwezig in de koran, daar niet verder ontwikkeld is. Vergelijkt men de rol van Maria in islam en reformatie dan constateer ik een zeker contrast. De islam geeft Maria de eer die haar volgens de koran toekomt. In deze 'schriftuurlijke' zelfbeperking ligt een formele overeenkomst met de positie van de reformatoren. Hier en daar gaat de moslim volksvroomheid verder, maar ze komt dan in strijd met de orthodoxe leer, die de heiligenverering onder kritiek stelt, zoals de reformatoren de Maria- en heiligenverering vanuit hun bijbelse positie de maat hebben genomen. Strikte inperking van Maria tot haar koranische plaats gaf anderzijds ruimte aan een verering van Fatima die helemaal geen schriftuurlijke basis heeft. - Jan Slomp

[Bovenstaand artikel is een uitwerking van een lezing gehouden op vrijdag 20 september 1991 tijdens een postacademische studiedag over de islam van de theologische faculteit van de Vrije Universiteit te Amsterdam.]

Bronnen: (voorzover nog niet uitvoerig vermeld in de tekst)

J.M. Abd-El-Jalil, *Marie et l'Islam*, Paris, Beauchesne, 1950.

Roger Arnaldez, *Jesus Fils de Marie Prophète de l'islam*, Parijs, Desclée, 1980.

Robert Caspar, *Pour un regard chrétien sur l'islam*, Paris, Centurion, 1990.

V. Courtois, *Mary in Islam*, Calcutta, The Oriental Institute, 1954.

Ahmad von Denffer, *Christians in the Qur'an and Sunna*, The Islamic Foundation, Leicester, 1979.

F. Guillaume, (transl.), *The Life of Muhammad*, Oxford University Press,

1955.

M.R. James, *The Apocryphal New Testament*, Oxford, Clarendon Press, 1924, 1975 (11de druk).

Rudolf Kriss en Hubert Kriss-Heinrich, *Volks Glaube im Bereich des Islam*, Wiesbaden, Harrassowitz, twee delen, 1960-1962.

Jane McAuliffe, 'Mary and Fatima in Qur'anic exegesis', *Islamochristiana*, Vol.VII, 1981, pp.19-28.

Geoffrey Parrinder, *Jesus in de Koran*, Baarn, Ten Have, 1976 2e druk.

Neal Robinson, *Christ in Islam and Christianity, The Representation of Jesus in the Qur'an and the Classical Muslim Commentaries*, London, Macmillan, 1991.

Claus Schedl, *Muhammad und Jesus, Die christologisch relevanten Texte des Koran*, Wenen, Herder, 1978.

Jan Slomp, 'A Plea for a Protestant Mariology in Islamic Perspective', in *Al-Mushir* I, (1973) pp.226-241 en II (1974) pp. 283-296.

K.Steenbrink, 'Hulp aan Christenen II: Maria, koppelaarster tussen christenen en moslims?' in: *Beeld van Genade. Feestgave voor de Zoete Lieve Vrouwe van den Bosch bij gelegenheid van het 125e herdenkingsjaar van de terugkeer van het genadebeeld*, Hilversum, Gooi en Sticht, 1979 pp.185-193.

Walter Tappolet, *Das Marienlob der Reformatoren*, Tübingen, Katzmann, 1962.

A.J.Winsinck and Penelope Johnstone, 'Maryam' in *Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Leiden, 1991, pp.628-632.

Rotraud Wielandt, *Offenbarung und Geschichte im Denken Moderner Muslime*, Wiesbaden, Steiner, 1971.

Kerstfeest in een interreligieuze school: de Juliana van Stolbergschool uit Ede

Hoe kunnen christenen en moslims samenwerken in één school? En hoe kan dat met name in het godsdienstonderwijs van die school? Kan je b.v. als christenen en moslims samen kerstfeest vieren?

De Juliana van Stolbergschool uit Ede heeft met deze vragen ervaring. Gestart als een traditionele protestants-christelijke school, is ze nu al bijna 2 jaar een interreligieuze school, waar moslims en christenen samen de dienst uitmaken. We hebben een gesprek over de voorgeschiedenis en het huidige verloop van het godsdienstonderwijs met de directeur, twee ontwikkelaarsters van lesmateriaal en een aantal leden van het schoolteam (moslim en christelijk).

- Wanneer en hoe is jullie school begonnen met ontmoetingsonderwijs? Waarom?

In 1982 werd onze school aangewezen als een experimenteerschool voor het toen lopende ontwikkelingsproject basisscholen. We begonnen toen vooral met experimenten voor opvang van wat toen nog Cumi, culturele minderheden, heetten. In 1985 moesten we een plan maken voor de basis-school-nieuwe-stijl. Wat ons voor ogen stond hadden we "ontmoetingsonderwijs" genoemd. Onze discussie resulteerde in een nota, waarin we ook de inhoud bekeken van de godsdienst-uren, die in de klas gegeven worden. Daar moesten ook de verhalen en geloofsinhouden van moslims aan de orde komen. Een groep, samengesteld uit dominees en imams uit Ede hielp ons de inhoud van het godsdienstonderwijs te doordelen. We werkten vanaf toen met bepaalde thema's ("bevrijding", "licht"), die voor christenen en moslims aan hun geloof verbonden kunnen worden. De theologen probeerden die te relateren aan b.v. bijbel- en koran-teksten. In de les kregen moslim en christelijke kinderen dezelfde verhalen te horen. Daarbij waren de leerkrachten nog steeds verantwoordelijk voor de vorm

waarin de les werd gebracht. Deze waren toen nog allen christelijk. Dat betekende dat de vorm van het godsdienstonderwijs (gebed, lied, verhaal) uit de traditie van het Nederlandse christelijke onderwijs kwam.

Het was voor ons ook moeilijk om het anders te doen, omdat het ontbrak aan moslim informanten met een pedagogische achtergrond of training.

Hoe was het verdere verloop?

Onze aanpak had in zoverre succes, dat de moslim ouders zich zeer sterk betrokken voelden bij het reilen en zeilen van de school. Ze voelden zich aangeemoedigd om met hun eigen ideeën te komen. In 1986 vroeg daarom een groep Turkse ouders of het niet mogelijk was, naast de door de school aangeboden godsdienstlessen één uur in de week vrij te maken, waarop de Turkse imam aan kinderen, waarvan de ouders dat wilden, godsdienstlessen in de islam kon geven.

Als schoolteam vonden we, dat we hierop positief zouden moeten reageren. Het was immers de logische consequentie van het beleid, dat we op onze school hadden gestart. Als twee groepen gelovigen een dialoog aangaan,

moeten ze beiden sterk staan in hun identiteit en daarvoor was aan de moslim kant aanvullend godsdienstonderwijs nodig.

Ook het bestuur was in het begin in principe positief. Daarom vond er op een avond een gesprek plaats tussen het schoolbestuur en Turkse ouders en de imam over de concrete invulling van een en ander.

Dat gesprek had een zeer merkwaardig verloop. De sfeer was prettig en open, de Turkse deelnemers vertrokken na een paar uur blij en opgelucht, in de vaste overtuiging dat het bestuur akkoord was. Pas toen ze weg waren, liet een aantal bestuursleden heel andere geluiden horen. Nu ze de zaak nog eens nader overwogen, leek het hun onmogelijk, dat er les gegeven werd over de islam op een christelijke school. Om principiële redenen haakte het schoolbestuur toen af.

Die ommezwaai was wel verklaarbaar. Er was inmiddels binnen kerkelijke en christelijke organisaties in Ede een hevige discussie losgebarsten over de plannen van de Juliana van Stolberg-school. De weerstanden bij de christelijke achterban bleken groter dan voorzien.

De hele episode had twee gevolgen: een groep Turkse ouders haakte teleurgesteld af. Ze haalden hun kinderen van school. Het onderwijsteam van zijn kant wilden niet terug naar af en ging onderhandelen met de CNS (*Vereniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs* te Ede) over de toekomstige status van de school. Daarover is met een aantal mensen van het CNS creatief en constructief nagedacht. De uiteindelijke conclusie was: het is het beste als de school en de CNS als goede vrienden uit elkaar gaan. De CNS kon niet de verantwoording dragen voor het beleid waar de school (ouders en leerkrachten) achter stond, maar wilde

ook geen spelbreker zijn.

Daarom zou de Van Stolbergschool uitreden uit de CNS en als Interreligieuze Ontmoetingsschool met een bestuur van christenen en moslims verder gaan. Op 1 januari 1990 vond de officiële overdracht van het bestuur plaats.

Deze ontwikkeling was erg belastend voor het onderwijsteam. Ze moesten zich met allerlei dingen bemoeien, die buiten hun eigenlijke onderwijstaken vielen. Daarnaast moesten ze nieuwe lesprogramma's ontwerpen en zich extra inspannen om moslim ouders bij de school te betrekken. Daarbij kwam er natuurlijk veel kritiek van buitenaf op onze aanpak. Met name in 1988 en 1989 hebben we onder zware druk gestaan. Daarom heeft de directeur in 1989 de staf bij elkaar geroepen en gevraagd: wat willen jullie echt? De CNS had aangeboden dat leerkrachten, die het hele proces van de afscheiding niet konden meemaken, op andere scholen van de CNS geplaatst konden worden. Kiezen voor een Juliana van Stolberg-school buiten de relatief veilige paraplu van de CNS betekende ook: kiezen voor een onzekere toekomst. Als het nieuwe concept geen succes zou zijn, zou dat kunnen betekenen, dat de school werd opgeheven.

Toch heeft iedereen ervoor gekozen mee te gaan met de school onder een nieuw bestuur.

- Wat is er nu veranderd in de schoolorganisatie en het godsdienstonderwijs ten opzichte van de vroegere situatie?

Wat de organisatie betreft: de participatie van moslim ouders is sterk toegenomen. Dit is echt "hun" school geworden. Een deel van de christelijke ouders heeft zijn kinderen van school gehaald, er zijn veel moslim ouders voor terug gekomen. Daarnaast zijn er ook een aantal moslim leerkrachten aangenomen.

men. Dat alles maakt, dat je als team voor nieuwe vragen komt te staan. Een voorbeeld daarvan is de vraag naar de vormgeving van de godsdienstlessen. Het is nog steeds heel moeilijk om aan goed materiaal te komen om islamitisch godsdienstonderwijs op voor kinderen begrijpelijke wijze te brengen. Daarnaast merken christelijke leerkrachten telkens weer, hoe hun eigen identiteit doorspeelt in alles. Een leerkracht vertelde deze week, dat nu pas tot hem doorgedrongen was, dat hij het wel eens had over de "Here Gods", zonder erbij na te denken of dat voor moslim kinderen een herkenbare manier van spreken was.

Gelukkig heeft de school een nieuwe medewerking gevonden. De mensen die aan de Universiteit van Utrecht het godsdienstpedagogische onderzoeksproject "Context en Zingeving" doen, zijn bereid mee te denken over de vormgeving van het godsdienstonderwijs.

De godsdienstlessen worden nu anders opgezet dan in het begin. Toen hebben we te gemakkelijk gedacht over de ontmoeting van kinderen van verschillende religieuze achtergrond. We gaven gewoon klassikaal les over thema's, waarbij de overgrote meerderheid van het lesmateriaal toch van Nederlandse en christelijke huize was, en de Nederlandse leerkracht zelf ook weinig van de islam wist. De moslimkinderen hadden de moeilijke rol, dat zij vaak als informanten over de islam moesten optreden. Zo overvroegen we moslim leerlingen en hun ouders, want die waren zelf ook vaak onzeker over wat de islam precies leerde.

Er vond dus wel een ontmoeting plaats, maar van zeer ongelijke grootheden. De christelijke, westerse denkwijze was in feite dominant. Mede daarom hebben sommigen van ons nu wat moeite met de term "ontmoetingsonderwijs",

want die suggereerde destijds meer dan hij waar kon maken. Nu werken kinderen in de onderbouw bepaalde thema's vaak nog wel gezamenlijk uit, maar daarnaast en met name in de bovenbouw krijgen moslim en christelijke kinderen vaak gescheiden les over een zelfde thema.

Dat gebeurt vanuit de gedachte, dat je kinderen, als je ze wilt leren een dialoog met andersgelovigen aan te gaan, eerst de kans moet geven, een uitgesproken eigen identiteit te ontwikkelen. Deze maanden zijn we bezig met het thema "propheten". We hebben net de profeet Yunus/Jona behandeld. Aan het eind van de week krijgen moslim en christelijke kinderen gezamenlijk les. Dat noemen we "herkenningsles". In die lessen komt weer hetzelfde thema aan de orde, maar dan breder opgezet dan vanuit de ene of de andere godsdienst. We maken daarbij bijvoorbeeld gebruik van sprookjes, verhalen uit de wereldliteratuur (en dan niet alleen de westerse) en verhalen over wat er in de praktijk onder mensen gebeurt.

We hebben daarnaast sinds een paar jaar een gezamenlijke weekopening met de hele school (bovenbouw en onderbouw apart), waarin het weekthema aan de orde wordt gesteld, en een gezamenlijke sluiting, waarin de conclusie uit het thema wordt getrokken. De hoofdmoot van de opening is vaak een verhaal, verteld door één van de leerkrachten. Bij de sluiting spelen de kinderen zelf soms een rol, b.v. doordat ze een situatie uitspelen. Een probleem voor ons is, dat we soms te weinig kans zien, de kinderen bij de wekelijkse opening en sluiting te betrekken.

We hopen dat onze leerlingen door onze aanpak geoeffend worden in het omgaan met andersdenkenden en dat is in deze samenleving erg nodig. Hier en daar merk je, dat we succes hebben. Een paar weken terug kwamen leerlin-

gen van de christelijke Pabo in Ede hier op werkbezoek. De meeste Pabo-leerlingen vonden onze benadering bedreigend voor hun eigen identiteit als christenen, maar één meisje, een oud-leerlinge van onze school, verdedigde ons. Ze komt uit een christelijk en orthodox nest en dat wil ze weten ook. Ze vertelde de anderen: "Op deze school heb ik pas echt geleerd over mijn eigen geloof te praten en na te denken. Dat kwam omdat een Turks meisje uit mijn klas me daarover vroeg. Je kan elkaar als christenen en moslims negeren, omdat een gesprek bedreigend is. Je kan er ook op afstappen en vragen aan een moslims: "Waarom doe je dat? Waarom vind je dat? Wat betekent je godsdienst voor jou?"

Hoe werkt jullie aanpak door in de kerstviering?

We kregen meer en meer moeite met het oude stramien van de kerstviering: kerstverhaal, bekende liederen enzovoort. Juist door die thematische aanpak van de andere godsdienstlessen viel de kerst er een beetje buiten. De laatste twee jaren organiseren we met kerst een musical. Die wordt door de christelijke kinderen ingestudeerd en gespeeld met de moslim kinderen. We proberen in de musical de inhoud van kerst, de eigen waarde, die het kerstfeest heeft voor de christelijke kinderen, uit te leggen aan moslim kinderen, zonder dat je daarbij gebruik maakt van vormen die zo specifiek christelijk en Nederlands zijn, dat die inhoud niet meer naar voren kan komen.

We waren niet helemaal tevreden met de musical uit 1989, die toch weer werkte met de oude clichébeelden van kerst: hertertjes bij nachte, schaapjes en het kindje Jezus in de stal. Vorig jaar probeerden we meer aan te sluiten bij het thema, dat aan kerst voorafging.

Dat was "licht en vrede". Tijdens de advent waren in de christelijke lessen daarbij aan de orde gekomen: de schepping van het licht, de negende plaag in Egypte (duisternis), de geboorte van Jezus, de bede van Salomo om wijsheid, de messias en het vrederijk en de geboorte van Johannes de Doper. Voor een deel thema's waar ook de moslim leerlingen het in hun les over konden hebben. In de koran wordt veel aandacht aan licht en duisternis besteed. In soerat 24 staat een vers over God als het licht van de wereld.

In zo'n musical probeer je dan een verbinding te leggen tussen licht en vrede en het kerstfeest. Dit jaar denken we erover om als thema naar kerst toe "dromen" te gebruiken. Dat sluit goed aan bij ons huidige thema "profeten". Het is opvallend, hoeveel profeten (in koran en bijbel) dromen. Omdat we ons lesmateriaal al gaande ontwikkelen, weten we nog niet, hoe die viering eruit zal gaan zien.

- (Hoe) worden moslims en christelijke ouders bij godsdienstige vieringen van de school betrokken?

De ouders worden altijd uitgenodigd bij de vieringen van de grote moslims en christelijke feestdagen, dus ook b.v. bij Pasen en Id al-Fitr (einde van de Ramadan).

De christelijke ouders komen het liefst bij de kerstviering, dat is voor hen een verzamelpunt. Natuurlijk vinden ze het leuk om hun eigen kind te zien optreden. Maar ook veel moslim ouders zijn trouwe bezoekers van het kerstfeest. Vorig jaar was er een klein probleem, toen veel Turkse moeders mee kwamen vieren. Een aantal vaders (er waren met name Marokkaanse vaders), trok zich terug omdat ze liever niet "gemengd" feest wilden vieren. Er zijn überhaupt veel Turkse moeders die de school re-

gelmatig bezoeken. Ze komen graag naar de koffieochtenden voor moeders die wij organiseren. Marokkaanse moeders komen moeilijker over de drempel, maar er zijn wel weer veel Marokkaanse vaders actief bij de school betrokken. Marokkaanse moeders zijn wel actief bij taal- en naailessen. Zij doen ook meer aan zelforganisatie.

Overigens hebben de moslim ouders onderling een nieuwe gedragslijn ontwikkeld voor het bijwonen van feesten op de school. Bij het geboortefeest van de profeet Mohammed deze herfst kwamen zowel moeders als vaders naar school, maar mannen en vrouwen zaten apart.

- Met welke elementen van de Kerstviering hebben moslim ouders moeite, wat kunnen ze meebeleven?

Voor moslims is het op religieuze gronden moeilijk, het Paasfeest mee te vieren. Met Kerst hebben ze niet zoveel problemen. Al in 1984, toen we begonnen, moslim ouders uit te nodigen, hebben we het ter sprake gebracht bij de imam. Die vonden Kerst een passend feest om de islamitische profeet Isa te eren. Bij die eerste viering is ook het verhaal uit de koran over de geboorte van Isa verteld.

Met name Turkse vrouwen voelen zich sterk aangesproken door het verhaal van Marjam (de moeder van Isa) in de

koran. Zij zijn dan ook al jarenlang trouwe bezoeksters van de Kerstviering. Hun participatie geeft overigens ook wel eens problemen. In de eerste groepen van de nieuwe basisschool werd Kerst aanvankelijk apart gevierd. Met veel kaarsjes en groen. De kleuters hadden liedjes ingestudeerd, die ze zeggen en zingen. Nederlandse ouders zijn gewoon om stil en vertederd naar de versjes van hun kroost te luisteren. Turkse moeders daarentegen praten vrolijk door de hele voorstelling heen. Dat irriteerde Nederlandse ouders: net alsof de prestaties van de kinderen onbelangrijk waren.

In de omgeving van Turkse moeders is dit feest een gelegenheid om elkaar te ontmoeten en samen vrolijk te zijn. Alleen bij een begrafenis ben je plechtig en stil.

Soms hebben overigens de moslims ouders meer moeite met de invulling van een islamitisch feest dan met de kerstviering. Dit jaar hebben we ook bij de Id al-Fitr een toneelstuk laten spelen door de moslim kinderen van de bovenbouw voor de rest van de school. Het verhaal was door drie leerkrachten ontwikkeld en met de leerlingen samen

verder ingevuld.

Bij een aantal moslim ouders viel dit stuk in slechte aarde, omdat drie Marokkaanse meisjes, in lange broek, een scène in een disco speelden. Dat hadden de kinderen zelf bedacht. Die ene scène heeft tot veel discussie geleid in de moslim gemeenschap.

Bij het geboortefeest van Mohammed hebben we het daarom anders gedaan. De leerkrachten hebben samen met een aantal ouders gewerkt aan de invulling van het feest. Daardoor was er een nog grotere betrokkenheid van moslim ouders. Ze voelden zich de gastheren en -vrouwen van de aanwezige christelijke ouders. De directeur heeft bij het geboortefeest van de profeet zelf een verhaal verteld over het leven van Mohammed. Het is nog steeds moeilijk om moslims te vinden, die de Nederlandse taal voldoende beheersen om dat van hem over te nemen. De directeur kreeg hierdoor wel een groter vertrouwen bij de ouders vanwege de wijze waarop hij het verhaal presenteerde.

Over het algemeen zien we als teamleden een groei van de betrokkenheid van moslim ouders bij de school. Ook is er een tamelijk grote mate van tolerantie voor het christelijke geloof van hun kant. Hoe zit het aan de andere kant? Met name die (kleine) groep christelijke ouders, die heel bewust met hun eigen godsdienst omgaat, kan de grotere betrokkenheid op de islam in de school goed meemaken. Andere ouders hebben er soms wel moeite mee.

- Wat raden jullie anderen aan, die in een "gemengde" school lesgeven?

Veel scholen gaan vragen over de godsdienstige identiteit van een school met christenen en moslims uit de weg. Men heeft het vermoeden, dat die vragen alleen maar tot verwijdering en conflicten leiden. Onze ervaring is juist omge-

keerd. Omdat godsdienstige vragen voor een groot deel van onze ouders heel belangrijk zijn, de kern van hun eigen identiteit uitmaken, doe je er beter aan, ze vanaf het begin op tafel te leggen. Daarbij is een belangrijke spelregel, dat je in een gesprek van ouders onderling en tussen ouders en leerkrachten ervan uitgaat, dat ieder de ander erkent op basis van gelijkwaardigheid als mens en als gelovige. Anders is het gesprek bij voorbaat geblokkeerd. Conflicten krijg je toch wel, maar als je elkaar kent, vallen die ook op te lossen. Een belangrijk uitgangspunt voor de Juliana van Stolbergsschool is de ouderparticipatie, met name van moslim ouders. Neem je die serieus, geef je ze een plek binnen de school? Ouders voelen haarscherp aan, wanneer je ze serieus neemt.

We hebben het vermoeden, dat veel scholen graag praten over participatie van moslim ouders, maar het er in de praktijk moeilijk mee zouden hebben, vooral als ouders met eigen vragen en eisen komen. Maar je bent er niet met één project in het jaar over het onderwerp "islam". Als je ouders toelaat tot de school, betekent dat een complete ommezwaai in aanpak en lesinhoud van het vak godsdienst.

Omdat het werken in zo'n nieuwe setting niet gemakkelijk is en veel extra inzet van het onderwijsteam vraagt, moet je als school bewust tijd vrijmaken voor uitvoerige onderlinge contacten van het team.

We hebben nu een paar jaar ervaring met de nieuwe aanpak van de godsdienstige vorming, al zijn we er nog lang niet. We zijn onlangs begonnen onze thematische lesprogramma's voor de godsdienstles op papier te zetten. Als andere scholen daarvoor belangstelling hebben, kunnen ze contact met ons opnemen.

- Gé Spielman.

Politiek en pers in debat over integratie

Nadat VVD-leider Bolkestein op 6 september jl. een discussie was gestart over de noodzaak voor allochtonen om zich aan de westerse cultuur, normen en waarden aan te passen, is het debat over integratie in brede lagen van pers en politiek gevoerd. Voor het eerst speelde dit thema een rol bij de beschouwingen, begin oktober, naar aanleiding van de miljoenen-nota.

De Utrechtse islamoloog Dr. Ghassan Ascha pleitte voor een duidelijk onderscheid binnen de islamitische gemeenschap: niet alle moslims zijn hetzelfde. Dat bleek deze liberale moslim dan ook bij spreekbeurten, waar hij vooral met meer fundamentalistische broeders in debat moest gaan. (Volkskrant 31.10. 1991)

Kerkelijke viering met dadels "in plaats van" brood en wijn

De oecumenische experimentele werkgroep "Appelkamer" in Heemstede hield op zondag 20 okt. een viering onder het thema: "Wat betekent naastenliefde voor moslims en christenen?" Er waren lezing en gezang uit de islamitische en christelijke traditie. Imam Hamzah Zeid verzorgde de preek. Daarna vertelde hij de geschiedenis van Maria volgens de islamitische traditie, waaronder Maria's problemen kort voor en na Jezus' geboorte. Maria was naar de woestijn uitgeweken en had honger en dorst. De jonge baby Jezus wees haar op een snel gegroeide palmboom. Na de vertelling deelden de moslim-leiders bij deze dienst aan alle aanwezigen dadels uit. Een betekenisvol en mooi symbool, omdat dadels ook aan gasten als teken van welkom wor-

den gegeven. Je blijft dan wel in zo'n mooie kerkbank zitten met het probleem van de pitten, waarvoor dan prozaïsche papieren zakdoekjes nodig waren!

Gereformeerde synode oordeelt positief over dialoogwerk

Op 8 oktober debatteerde de Gereformeerde Synode over een rapport van Ds. Jan Slomp: "Oproep en bemoediging inzake ontmoeting van christenen en moslims." In tegenstelling tot vorig jaar, toen de negatieve geluiden overheersten, was de synode nu unaniem vol lof over dit document. Als kommentaar liet W. Scheltens noteren:

Moge hij imam worden in Amsterdam.

“Zending onder moslims zal in de toekomst waarschijnlijk tot het verleden behoren. De Gereformeerde Kerken zijn hard op weg om de islam te erkennen als een derde weg tot het heil.” Prof. Wessels merkte onder meer op dat “Turken en Marokkanen bij de geboorte van hun zoon moeten kunnen wensen: Moge hij imam worden in Amsterdam.” Dat waren geluiden die sommigen te ver gingen, maar er werd unaniem besloten, dat kerkeraden die in hun burgerlijke gemeente worden geconfronteerd met de islam het advies moeten krijgen om een ‘gespreksroute’ te volgen.- KS

Honderd maal vergaderen in Soest

Op zondag 29 september 1991 heeft de commissie Islam-Christendom in Soest haar honderdste vergadering gehouden. Nadat de commissie op 3 november 1975 geïnstalleerd werd, is de toenmalige secretaris begonnen de vergaderingen te nummeren. Honderd vergaderingen is al veel, maar toch geeft dit getal nog maar een geflatteerd beeld. Alleen de officiële vergaderingen zijn geteld. De talloze gesprekken tussen moskee-besturen door de leden van de commissie daar tussendoor zijn niet meegeteld.

Tussen de vergaderingen door is er heel wat werk verzet: contacten werden onderhouden met de drie verschillende groepen moslims, hun belangen behartigd bij allerlei instanties. Het meeste werk is de jaren door verzet door dhr. W. v.d. Bergh, die vanaf het begin af lid is geweest van de commissie. Op 29 september is hij officieel afgetreden als voorzitter.

De commissie is onlangs geherstructureerd. Tot voor een jaar bestond de commissie uit mensen die uit zichzelf al betrokken waren op Turken en Marokkanen en in de loop der jaren heel wat

ervaring met hen hadden opgedaan. Dat maakte het aantrekken van nieuwe leden nogal moeilijk. De oude leden van de commissie hadden zo'n grote informatie-voorsprong, dat nieuwe leden zich als een kat in een vreemd pakhuis voelden en geen idee hadden welke inbreng zij nog konden leveren. Dit had tot gevolg, dat er alleen maar leden de commissie verlieten maar dat er geen nieuwe bij kwamen.

Daarnaast kreeg de commissie steeds meer het idee dat ze als excuus-truus gebruikt werd: omdat er een commissie voor was, hoefden de lidkerken zich niet meer druk te maken over het contact met de ex-gastarbeiders en hun gezinnen. Dat de lidkerken zich ook zelfstandig zouden kunnen inzetten voor een goede multi-culturele samenleving, verdween uit het gezichtsveld. Deze beide ontwikkelingen vervulden de Raad van Kerken in Soest met zorg. Hoe zouden beide processen gekeerd kunnen worden? Allereerst moesten de lidkerken zelf weer verantwoordelijk gemaakt worden voor het contact met de Turken en Marokkanen, zonder de tussenschakel van de Raad van Kerken. Aan elke lidkerk is daarom gevraagd per pastorplaats één lid voor de commissie aan te wijzen, dat zich wil inzetten voor de commissie en aan het contact tussen de commissie en de wijkgemeente vorm en inhoud wil geven. Na een jaar van aanhoudend vragen is het gelukt om zo een (gedeeltelijk) nieuwe ploeg bijeen te krijgen naast een paar oudgedienden die geen directe band met een wijkgemeente hebben. Tegelijk is ook iemand anders de vergaderingen gaan leiden, zodat de functie van voorzitter en informant niet meer in één persoon verenigd waren. Er is streng op gelet of ieder het besprokene kon blijven volgen. Gelukkig trad er ook juist in die tijd een luwte op in de niet aflatende stroom van

problemen van de Turken en Marokkanen met de (plaatselijke) overheid, die elke vergadering weer een vast punt op de agenda van de commissie vormden. Naast de charitatieve doelstelling is het ook de bedoeling om tot dialoog te komen. Die dialoog verloopt echter nog steeds erg moeizaam. Gebrek aan kennis bij de Turken en Marokkanen speelt daarbij een grote rol: gebrek aan kennis met betrekking tot de Nederlandse taal en gebrek aan kennis met betrekking tot de islam. Gebruik maken van een tolk biedt geen echte oplossing. De kennis van de godsdienstige taal bij de tolk is vaak niet toereikend. Toch zijn er al vele gesprekken over het geloof gevoerd. Daarbij is de ervaring opgedaan, dat gesprekken over godsdienstige onderwerpen ook het beste in een religieus bepaalde ruimte gehouden kunnen worden: in een kerkzaal, in een moskee. Zo hebben we het afgelopen jaar een gesprek gehad over het kloosterwezen in een klooster, waarbij langdurig werd gesproken over de vraag wat mensen drijft om het klooster in te gaan.

De honderdste verjaardag is gevierd met een openbare bijeenkomst op zondagmiddag, waarop imam Hamzah Zeid (die aan de wieg van de commissie gestaan heeft) een voordracht heeft gehouden over "Moslims en Christenen". Imam Zeid stelde, dat de macht in de wereld in handen is van christenen en moslims, maar dat ze allebei en samen die macht niet goed gebruiken. Beide godsdiensten houden zich niet aan de opdracht die voortvloeit uit de tien geboden (die ook verspreid in de koran staan): om de honger uit te roeien. Wij hebben onze plicht verzaakt. Er is in de wereld eten genoeg voor iedereen. Waarom doen we het dan niet goed? De wereld wordt door hebzucht beheerst. Bepaalde groepen willen alles en

iedereen overheersen. Daar zijn vele oorlogen uit voortgekomen, zoals ook de laatste, de Golfoorlog. Dat was geen strijd tussen christenen en moslims, maar een strijd om olie. Er is enorm veel geld aan de Golfoorlog besteed, maar de ene partij heeft de andere niet onder de knie gekregen. De problematiek is er niet minder door geworden. Miljarden guldens zijn uitgegeven aan die oorlog en intussen sterft Afrika uit. Dat gebeurt niet alleen in het christelijke westen, maar ook in moslim-landen. Er wordt honger geleden, terwijl sjeiks en andere leiders in weelde leven. Hij zei: "Als ik zie hoe miljoenen guldens over de balk gaan aan auto's, seks, en gouden kranen dan schaam ik mij soms moslim te zijn. Wij hebben boter op ons hoofd, maar christenen roomboter. Ook in het westen wordt immers veel geld uitgegeven aan allerlei onnozele zaken. Het wordt tijd dat zowel christenen als moslims zich aan de wet van God gaan houden." "Er leeft in Nederland nog steeds of steeds meer een groeiend onbegrip en een vertekend beeld ten aanzien van de criminaliteit van Marokkanen of Turken. Als Ajax van PSV verliest, wordt er op de terugreis meer schade aangericht dan door criminele Marokkanen in een heel jaar. Ook worden cultuur en geloof al gauw gek gevonden zodra het afwijkt van de eigen gewoonten. Maar wat geeft het als mijn dochter met een doek om haar hoofd wil lopen. In Amsterdam zie ik jongens met prachtige bossen haar waar tussen andere heel fraai geschoren over de Kalverstraat en andere wegen lopen. Het kan allemaal tegenwoordig. Laat dan ook dat meisje haar hoofddoek dragen. Vind ook dat mooi." - W. Oomkes.

Wederwaardigheden van een Amerikaanse in Iran

Betty Mahmoody, *In een sluier gevangen*, New York, St. Martins Press, 1987; Ned. uitgave M en P, f 29,50; T. Rasi, *Nicht ohne meine Betty. Kurze Antwort*, Sohrab-Verlag, Köln, Königsdorf, tweede druk april 1991; Tijdschrift *Emma, Das Magazin von Frauen für Frauen*, nr. 9, september 1991, p. 12-16.

Er is de laatste tijd in Duitsland veel te doen geweest rond de aanwezigheid van 'buitenlandse werknemers' en 'asielzoekers'. Met intimidatie en geweld is door bepaalde groeperingen geprobeerd om hen duidelijk te maken, dat ze beter maar naar hun eigen land kunnen terugkeren, omdat ze niet langer welkom zouden zijn in Duitsland. Een zeer pijnlijke zaak, waarbij partijen onverzoenlijk tegenover elkaar kunnen komen te staan. Bovenstaande literaire produkties zijn er een voorbeeld van.

Het boek van de Amerikaanse Betty Mahmoody, *Not without my daughter*, in de nederlandse vertaling: 'In een sluier gevangen' is een aangrijpende roman. De auteur vertelt hier haar verhaal in de ik-vorm. Ze wordt in Amerika verliefd op een man, afkomstig uit Iran, trouwt met hem en in dit gezin wordt een dochter geboren. Op een gegeven dag besluiten ze, na aanvankelijke aarzelingen van de vrouw, om samen twee weken op vakantie te gaan in Iran, op bezoek bij de familie van haar man. Op het moment dat ze in Iran aankomt begint voor de vrouw en haar dochter een ware nachtmerrie. Haar man wordt namelijk door zijn familie overgehaald om in Iran te blijven en zij wordt behandeld als een gemiddelde vrouw binnen het zeer strenge, orthodoxe, islamitische systeem in Iran. Omdat ze bovendien de taal niet machtig is, komt ze in een compleet isolement terecht. Ze wordt feitelijk de gevangene van haar man. Zonder paspoort, geld, vrienden of bekenden weet ze toch in het diepste geheim contacten te leggen en uiteindelijk slaagt ze erin om na een barre tocht door de Koerdische bergen met haar dochter, die ze voor geen prijs wil achterlaten in Iran, via Turkije weer terug te keren naar Amerika. De hele 'vakantie' heeft dan anderhalfjaar geduurd.

De roman is dus een persoonlijke ervaring van een vrouw, die op haar manier vertelt, wat haar overkomen is en daarbij natuurlijk geen goed woord over heeft voor de orthodoxe islam in Iran, maar mogelijk toch te veel veralgemeniseert. Het boek is inmiddels ook verfilmd.

Voor in Duitsland levende Iraniërs heeft het boek vervelende gevolgen gehad. Ze werden erop aangekeken, dat ze uit een 'achterlijk' land komen. Daarom voelden ze zich genoodzaakt, gesteund door enkele Duitse verwanten, om te reageren in boekvorm: *Nicht ohne meine Betty. Kurze Antwort*. De auteurs zijn een Iraanse psychologe, een Iraanse socioloog, een Duitse oriëntaliste, een Iraanse huisvrouw en de Duitse echtgenote van een Iraanse arts. T. Rasi is een schuilnaam, gevormd door de eerste letters van de voornamen van de auteurs. Bij het lezen van dit boekje werd ik door een steeds groter triestheid overvallen en kreeg ik het idee, dat hier mensen reageerden, voor wie op deze wereld nauwelijks meer een plaats is, waar ze zich 'thuis' zullen voelen.

Het boek *Nicht ohne meine Betty* is zwaar apologetisch. Men begint met Betty Mahmoody af te schilderen als een domme, simpele persoon, die getrouwd is met iemand die in Iran een zeldzame rareiteit vormt en lid is van een zeldzaam primitieve grootfamilie. Vanwege haar eenvoudige verteltrant krijgt ze in dit boek antwoord in de ik-vorm. Haar situatie is volgens T. Rasi aan haar eigen domheid te danken. Daarna gaan de auteurs haar boek analyseren, alsof het een wetenschappelijk werk is, daarbij Amerika en eigenlijk de hele Westerse wereld als barbaars en cultuurloos afschilderend en het huidige Iran als een islamitische dictatuur. Het enige beschaafde land en volk, dat op deze aardbol bestaat is het Perzische volk. Dat heeft immers al een traditie van 2750 jaar hoogcultuur. Om dit te bewijzen worden als voorbeelden genoemd: Xenophon, koning Darius, Herodotus en de eveneens Griekse koning Alexander de Grote, die zich graag gedroeg en kleepte als een Pers. Deze personages horen allemaal in de oudheid thuis. Het is jammer, dat men geen actueler voorbeelden heeft om aan te tonen, dat de echte Iraniërs een verfijnde eet- en badcultuur hebben. Eén van de hoofdargumenten tegen de roman van Betty Mahmoody is, dat haar bewering, dat er kevers in de rijst zitten, in Iran onmogelijk waar kan zijn. Daar wordt rijst altijd een dag tevoren in zout water gezet en verscheidene malen gewassen. (Blz. 25-28; 44-45;66) Vanuit mijn ervaring in Indonesië, waar men drie keer per dag rijst eet, als men zich dat kan veroorloven, weet ik wel, dat men steentjes uit de rijst haalt en de rijst goed wast, maar ik kan me niet voorstellen, dat men de rijst altijd een hele dag tevoren in zout water legt.

Als men zich in dit boek beperkt had tot de conclusie: 'Nein, Ihre Abscheu gegen Ihren Mann, Ihr Ekelgefühl ihm gegenüber haben Sie auf alle Iraner übertragen' (blz. 66), zou dat te accepteren zijn geweest. Het is natuurlijk niet goed om vanuit een persoonlijke situatie een heel volk te bekritisieren. Maar het is nog dommer om daarop quasi-wetenschappelijk te reageren en dan met nog grovere algemeenheden ten opzichte van volken en godsdiensten op de proppen te komen. Enkele letterlijke citaten kunnen dit onderschrijven: 'In Deutschland und gewiss auch in Ihrer Heimat Amerika lieben die Menschen häufig Tiere mehr als ihre eigenen Kinder.' (blz. 15) 'Ihre amerikanische Sprache, die einem andauernden Gurgellaut gleichkommt, ist eine Beleidigung der Sprachkultur der Welt.' (blz. 19)

U kunt zich voorstellen, dat ik een bittere smaak overhield aan het lezen van dit boekje. Ik denk niet, dat dit de manier is om tot beter wederzijds begrip te komen.

Gelukkig klinkt er in het tijdschrift *Emma* een ander geluid, via een tweetal artikelen van Ursula Ott. In het eerste artikel rekent men af met de Duitse pers, die over het algemeen afkeurend gereageerd heeft op het boek van Betty Mahmoody. Volgens *Emma* zijn dat doorzichtige pogingen om de relaties met Iran, een belangrijke handelspartner van Duitsland, te verbeteren. Het feit, dat er in Iran inderdaad duizenden vrouwen zijn, die evenals Betty Mahmoody door het systeem onderdrukt worden, wordt door de pers verzwegen. Vrouwen, die Iran ontvluchten en in Duitsland politiek asiel vragen, hebben door deze anti-Mahmoody campagne straks geen enkele kans meer om nog als asielzoeker opgenomen te worden. *Emma* geeft in een tweede artikel de geschiedenis van Dr. Alifa Sadeghi, een Iraanse vrouw, professor in literatuur aan de universiteit van Teheran geworden in de tijd van de Sjah, die ongeveer hetzelfde heeft meegemaakt als Betty Mahmoody. Na de komst van Khomeiny werden de kledingvoorschriften voor vrouwen steeds stren-

ger. Andere religieuze voorschriften moest men ook gaan vervullen, zoals vijf keer gezamenlijk bidden per dag. Als professor werd Alifa nauwkeurig bespied door de geheime politie en komt door hen in de gevangenis terecht, waar ze gefolterd en gemarteld en ook ernstig ziek wordt. Met veel moeite krijgt haar moeder het voor elkaar, dat ze uit de gevangenis ontslagen wordt. In haar werk wordt ze volkomen geboycot, zwart gemaakt en daarom wordt ze uit Teheran overgeplaatst naar een klein dorp in het binnenland. Ze moet schriftelijk toestemming vragen om haar moeder te mogen bezoeken in Teheran. Als ze weer ernstig ziek is en eigenlijk de moed verloren heeft, zorgt haar moeder er voor, dat ze net als Betty kan vluchten door de Koerdische bergen. Uiteindelijk komt ze in Duitsland terecht en wordt daar als asielzoekster erkend.

Om terug te komen op het ontluikend racisme in Duitsland tenslotte een opmerkelijk citaat uit het interview, dat Ursula Ott had met Alifa: 'Ich erzähle ihr, daß es in Deutschland nicht einfach ist, über die Lage der Frauen im Iran zu berichten, ohne des Rassismus geziehen zu werden. "Rassismus?" Alifas Gesicht wird rot vor Zorn. "Und das nennt ihr in Deutschland Rassismus? Ich will Ihnen sagen, was Rassismus ist: Wenn ihr in Deutschland Euch nicht mehr einmischt in unsere Probleme, wenn ihr uns im Stich laßt - das ist Rassismus!"' (bř. 16)

Literatuur die volop - ook negatief- te denken geeft!

Kees de Jong ss.cc.

Moslims in Zeeland

Het Provinciaal Opbouworgaan Zeeland (Postbus 407, 4330 AK Middelburg) heeft een fraaie brochure uitgegeven *Moslims in Zeeland. Leven met een ander geloof*. Selma Osman redigeerde dit werkje over de ong. 3000 moslims van Middelburg, Vlissingen, Axel, Terneuzen en omliggende plaatsen.

Dialogo in dienst van opvoeding

Dr. Trees Andree, *Geschapen naar Gods beeld. Pleidooi voor opvoeding tot eigenwaarde en zelfrespekt omwille van de dialoog*, Franeker, Wever, 1991, ISBN 90-72235-16-9.

Op donderdag middag 3 oktober 1991 sprak Dr. Trees Andree een rede uit bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de *Levensbeschouwelijke opvoeding en vorming in een multi-religieuze context* aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, faculteit der godgeleerdheid. Prof. Andree begeleidde verleden jaar het project dat resulteerde in de bekroonde publikatie *De moskee is om de hoek*. Om de levensbeschouwelijke desinteresse onder jongeren te overwinnen, stelt ze voor het

zoekspoor te beginnen met de vraag naar het wezen van de mens. Voor haar zelf is daarbij een kerngedachte: "Mensen bestaan is meedoen met wat God is: liefde" (p.8). We mogen aannemen dat de studenten dan ook zelf echt mogen meezoeken naar antwoorden, gezien het grote gewicht dat Dr. Andree toekent aan de dialoog. J.Slomp.

Een islamitische feministische theologe

Fatima Mernissi, *De politieke harem: vrouwen en de profeet*, vert. door Marianne Gossije, Breda, de Geus, 1991, f39,50.

Fatima Mernissi is een Marokkaanse sociologe met een grote internationale ervaring van werkzaamheden, o.m. voor de Unesco. Zij doceert aan de universiteit van Rabat in Marokko. Onlangs is een van haar meest bekende (en ongetwijfeld in bepaalde kringen beruchte) boeken in het Nederlands vertaald. Het is een indringende studie van de ontstaansgeschiedenis van de islam. Via koranteksten en profetische tradities wordt geprobeerd een reconstructie te geven van de zeer vrouwvriendelijke Mohammed en de zeer vrouw-onvriendelijke Omar. Volgens Mernissi was de profeet zeer gesteld op vrouwen en gaf hij haar ook een belangrijke rol in de islamitische maatschappij. Omar, de tweede kalief, wordt de "spreekbuis van het mannelijke verzet tegen de eisen van de vrouwen" (135). Wat voor kritiek Mernissi ook moge hebben op de latere islam, Mohammed staat op een standbeeld. Over hem wordt zo eerbiedig, liefdevol geschreven in dit boek, als maar zelden in een boek in Nederlandse vertaling tot nu toe te lezen was. Alleen daarom al is dit boek meer dan de moeite waard. Belangrijker natuurlijk nog, is het om hier het authentieke geluid te horen van een zeer intelligente islamitische vrouw, die afrekenet met allerlei mannelijke privileges, of minstens: wil afrekenen. Specialisten zullen het met haar historische analyse niet altijd eens zijn en zullen zich storen aan de wel erg komische wijze waarop Arabische termen en namen in dit boek door de vertaalmolen verbasterd zijn. Dat mag niemand storen. Dit boek is absoluut verplichte lectuur voor eenieder die belang stelt in de hedendaagse islam. We kunnen hier een sociologe volgen op de ingewikkelde wegen van de technische theologische wetenschappen, iets wat ze met veel geduld, tact en humor doet. In het begin van het boek gedraagt Mernissi zich nog als de nederige vrouw die hulp zoekt in dat labyrint van godsdienstige teksten. Gaandeweg toont zij zich zelfbewuster en wijst zij allerlei eeuwenlang aanvaarde mannentaal af in niet mis te verstane termen: "Omar kon hem [Mohammed] niet begrijpen. Hijzelf had nooit nagedacht over het individu als uitgangspunt, waarop de nieuwe religie zoveel nadruk legde." (220) Het vijfde hoofdstuk geeft zoveel verschillende aspecten van de sluier, dat de lezer verbijsterd is over de rijkdom aan nuances en dat alles over "dit ridicule stukje stof, dat vaak van fijngeweven mousseline is, en dat door conservatieven in onze dagen opgeëist wordt als de essentie van de moslimidentiteit." (224)

In BEGRIP no. 97 vroeg Drs. Gé Speelman al aandacht voor deze schrijfster. Dat artikel werd onlangs in twee delen herdrukt in het tijdschrift van de moslim-vrouwen in Nederland al-Nisa: Amerhof 8, 1316 CH Almere Stad. - Karel Steenbrink

+ P.R.

CURSUSSEN EN ONTMOETINGEN

* Prof. Moh. Arkoun zal van januari-mei 1992, wekelijks een college Europa en de Islam geven aan de Universiteit van Amsterdam, dinsdagmiddag vanaf 21 jan. 13.00-15.00. Voertaal is Engels. Inlichtingen Dr. K. Wagtendonk, tel. 020-5252031 of 6411372 dan wel Drs. O. Cherribi, tel. 020-6279460 of 6769509.

* Van 2-6 maart is er in het Hendrik Kraemer Instituut te Oegstgeest een training voor personen, die rechtstreeks contacten met moslims willen leggen. Behalve reiskosten zijn er geen cursusgelden. Info: HKI, Leidsestraatweg 11, 2341 GR Oegstgeest; tel. 071-177777.

* Op vijf maandagavonden, te beginnen 6 januari 1992 wordt een Cursus Islamitische Mystiek uit Indonesië gegeven door het Islamitisch-Christelijk Leerhuis te Leiden, o.l.v. Dr. Karel Steenbrink. Er worden teksten gelezen van grote mystici uit de 16e tot 20e eeuw, onder meer Hamzah Fansuri, Nuruddin ar-Raniri en Hamka. Kosten f 80,— inclusief uitvoerige syllabus, waarin een Nederlandse vertaling van alle teksten; op verzoek zijn ook de originele Maleische, Javaanse en Indonesische teksten beschikbaar. Inlichtingen: De Sitterlaan 29, 2313 TK Leiden.

* Op vijf maandagavonden vanaf 10 Februari wordt een Leerhuis Verhalen van Adam gehouden. Adam passages van Koran en profetische overlevering, Perzische mystiek en moderne theologie (Iqbal en Shariati). Informatie: De Sitterlaan 29, 2313 TK Leiden.

* Het Gereformeerd wetenschappelijk genootschap organiseert een serie van drie lezingen te Leiden: 16 Januari Prof. Meinardus (Kopten en moslims in Egypte); 20 Febr. Prof. Sanders (Louis Massignon) en 12 maart: Drs. L.W. de Graaff (Onze houding tegenover moslims). Plaats: Geref. Kerk, Herengracht 66. Info: 053-322602 en 071-223321.

* Op dinsdag 10 december 1991 zal er in *De Rode Hoed*, centrum voor religieuze cultuur te Amsterdam, een klein symposium worden gehouden onder de titel: **Islam in Nederland**. Er wordt gesproken over fundamentalisme, islamitische scholen en integratie, door Ghasan Ascha, Abdulwahid van Bommel, W.A. Shadid, Yvonne Sutaredjo en Anton Wessels. Adres: Keizersgracht 102, 1015 CV Amsterdam, asanvang 20.00 uur. Toegang f 5,—. Tel 020-6257368 voor informatie en reserveren.

BGRIP
Luybenstraat 17
5211 BR 's-HERTOGENBOSCH
tel. 073-145159 (tstnr. 3)